

Fliegauf Gergely

A börtönpszichológia elhatárolása a kriminálpszichológiától

Jelen cikk a Magyar Börtönügyi Társaság és a Büntetés-végrehajtás Tudományos Tanácsa (BVTT) által közösen 2011. november 24-én rendezett, „Tudományos kutatások és eredmények a büntetés-végrehajtásban” című szakmai konferencián tartott azonos című előadás alapján íródott. Mivel az előadás megtartására szóló felkérés a BVTT – amelynek magam is tagja vagyok – ülésén történt, a szokásosnál több esetben fogok a saját munkáimra hivatkozni, ezért ez a cikk egyfajta tudományos önreflexiónak is tekinthető.

Az előadásban csak vázlatosan tértem ki a börtönpszichológia elhatárolásának kérdéseire, a cikkben ezt jóval részletesebben teszem. Az elhatárolás nem azért szükséges, mert a börtönpszichológiának nem lenne meg az identitása, hanem hogy világossá váljék: *a rendőri munkához köthető pszichológia nem folytatható a börtönben*, míg a kriminológiai pszichológia mégis számos egyéb módon közvetlen kapcsolatba hozható a börtönpszichológiával. Meg kell jegyezni, hogy ebben a cikkben *nem* foglalkozom a börtönpszichológia definíciójával. Rendkívül fontos, hogy a börtönpszichológia identitása tovább erősödjék, és a magyar börtönrendszerben is megtörténjen egy olyan típusú *rendszerátalakítás*, ami például Németországban megtörtént a hetvenes évek végén: csökkenjen a biztonsági szemlélet kényszerű dominanciája a nevelés és a pszichológia javára.

(1) Popper Péter kategóriái

A jelenlegi magyar terminológia a börtönpszichológiát a kriminálpszichológia részének tekinti. Popper Péter (idézi Boros–Csetneky, 2000)¹ 1970-es elmélete² szerint a kriminálpszichológiának három ága van: a bűnözővé válás okaival foglalkozó *kriminológiai kriminálpszichológia*, a büntetőeljárás során felmerülő pszichológiai kérdéseket tárgyaló *kriminalisztikai kriminálpszichológia*, valamint a reszocializáció pszichológiai módszertanával foglalkozó *börtönpszichológia* (Boros–Csetneky, 2000, 13).

¹ Boros János – Csetneky László (2000): *Börtönpszichológia*. Budapest. Rejtjel Kiadó – Rendőrtisztviselői Főiskola.

² A kérdést valójában az *Alkalmazott pszichológia* című könyv Popper Péter által írt fejezete tárgyalja: Popper Péter (1973): *Kriminálpszichológia*. In: Lénárd Ferenc (szerk.) (1973): *Alkalmazott pszichológia*. Budapest. Gondolat. 399. o. – Itt büntetés-végrehajtási [sic] pszichológiaként szerepel a börtönpszichológia. A szerző utal az átnevelésre. Popper Péter (1984): *Kriminálpszichológia*. In: Lénárd Ferenc (szerk.) (1984): *Alkalmazott pszichológia*. Budapest. Gondolat. 468-469. o. – E kiadásban a börtönpszichológia a reszocializálás pszichológiájaként szerepel. A szerző szintén az átnevelést tekinti lényegi célnak, azonban fogalmi és tartalmi értelemben sokat finomít a korábbi nézetein, említi a klasszifikációt és a differenciálást is. Megjegyzendő, hogy az *Alkalmazott pszichológia* 1984-es kiadása a negyedik a sorban, és több helyen javították.

Vajon tartható ez a felosztás napjaink magyar börtönügyében is?³ Ezzel a kategorizációval a legnagyobb baj az, hogy egymással *rokonítja* a börtönpszichológiát és a kriminálpszichológiát. (Meggyőződésem, hogy a kriminológiai pszichológia sem olyan mértékben rokon a kriminálisztikai pszichológiával, mint azt a kategorizáció sugallja.) Ez a fajta egybemosás azt sugallja, hogy a bűnözés és a bűnözői jellem szakmapolitikai/dogmatikai szempontból befolyásolható. A kategorizáció rokonító attitűdjén kívül, a reszocializáció mint a börtönpszichológia kizárólagos tárgya, nem lehet helytálló nézet a mai társadalmi környezetben. A fenti kategorizáció továbbá *rendőri gondolkodás központú*, azt sugallja, hogy a börtön szervezete és épülete elsősorban további jogi jellegű bűnüldözési terep.

Münnich Iván (2006)⁴ szintén megmarad a fenti kategorizációnál. A börtönpszichológiát egy alkalommal büntetés-végrehajtási pszichológiának nevezi (Münnich 2006, 311), ismérveinek azonban a szabadságvesztés pszichés következményeit, a rehabilitációt, a reszocializációt, valamint a szociálpszichológát tarja, és ez, mint a későbbiekben látni fogjuk, már jóval közelebb áll napjaink követelményeihez. A börtönpszichológia – a vélekedése szerint – önálló vizsgálódási terület, azonban a kriminálpszichológia része. Erre később is kitér (Münnich 2006, 327), ugyanakkor számos érvet (pl. a probléma nagyságrendje, a speciális helyzet, a rehabilitáció) sorol fel emellett, hogy a börtönpszichológia mégiscsak önálló.

Több nemzetközi emberi jogi szemléletű dokumentum megállapítása szerint a börtönbeli munkát szigorúan el kell választani a rendőrségi, a bírósági és az ügyészségi tevékenységtől.⁵ Ez a fegyőrök szakmai identitásának is egyik sarokköve. A fegyőrnek nem feladata a bűncselekmény felderítése, és elvileg nem ítélkezhet a fogvatartott felett a bűncselekményével kapcsolatban. Aki mégis ilyen attitűddel érkezik a büntetés-végrehajtáshoz, számos formális és informális akadályba fog ütközni, ha az előzetes elvárásait akarná érvényesíteni. A börtönnek ugyanis az igazságszolgáltatás többi ágazatától eltérően *gondozási, óvási, ápolási* feladata is van, ami merőben eltér a rendőrség bűnüldözői vagy a bíróság ítélkezői szerepeitől. A közös pont *mégis* a valamilyen szintű korlátozás. A gondozási kötelezettség eltérő jellege élesen jelentkezik a börtön egészében a lényegesebb több idő, valamint az érintkezés valódi folyamatossága miatt. A rendőr a bűnözővel ideális esetben akkor találkozik közvetlenül, ha letartóztatja, a bíró a tárgyaláson látja a fogvatartottat, míg a börtönőr szakmai életében a deviáns személyek állandóan jelen vannak. Ez az egyszerű – de korántsem mindenki által érthető – lényegi oka annak, hogy a fegyőr nemcsak jogi szempontból van rákényszerítve a fogvatartottak gondozására.

³ Itt szeretném kifejezni tiszteletemet Popper Péter emléke, valamint Boros János és Csetneky László több évtizedes munkássága előtt. Jelen cikk nem a személyük ellen irányul. Biztos vagyok benne, hogy Popper Péter elmélete a maga idejében megállta a helyét minden szempontból, és a másik két szerző pusztán hivatkozott rá. Véleményem szerint a kritikai megközelítés éppen azt bizonyítja, hogy egy elméleti munkának jelentős hatása van. Boros János és Csetneky László neve a börtönpszichológiában éppúgy megkerülhetetlen, mint Zimbardóé.

⁴ Münnich Iván (2006): Kriminálpszichológia. In: Bagdy Emőke – Klein Sándor (szerk.) (2006): Alkalmazott pszichológia. Budapest. SHL Könyvek.

⁵ Lásd: European Committee on Crime Problems (CDPC)/ Council for Penological Co-operation (PC-CP) (2011): Draft code of ethics for prison staff (23 March 2011)

A pszichológus a börtönben elsősorban gondozási, másodsorban adminisztrációs okokból találkozik a fogvatartottal. Lássunk egy-egy példát mindkettőre:

Gondozás: Gábor fogvatartott nem tudja feldolgozni, hogy elhagyta a barátnője. Igazából ezt nem is látja be. A hölgy nem válaszol a levelekre, nem veszi fel a telefonját, sőt a szülei sem akarnak Gáborral beszélni. Gábor elmondja, hogy a helyzet miatt éjjel nem tud aludni, nappal nem tud odafigyelni a munkájára a munkahelyén, nem képes rendesen kijönni a társaival. A gyúrás sem megy neki olyan jól, mint korábban. Néha sírógörcsök gyöttrik, de ezt a többiek elől titkolnia kell, mert nem szeretné, ha gyengének látnák. A pszichológus a fogvatartottat meghallgatja, és igyekszik neki életvezetési tanácsokat adni. Gábor a meghallgatások után mindig sokkal nyugodtabb.

Adminisztráció: Hétvégén ön- és közveszélyes magatartás miatt el kell különíteni Gábort. A zárkán a társaival feltehetőleg Rivotrilrt fogyasztott. Akkor mennyiségű gyógyszert vett be, hogy hosszú ideig nem volt képes beszélni értelmesen, viszont rendkívül agresszív volt: az egyik társát kihegyezett fogkefével megszúrálta, valamint egy stokival szétverte a zárkában lévő mosdót. Az intézet parancsnokának utasítására a Gáborral foglalkozó pszichológus véleményét kell kikérni, hogy a fogvatartott elkülöníthető-e. A biztonsági tiszt telefonon konzultál a pszichológussal, aki az elkülönítést a Gáborral folytatott előzetes beszélgetésekre alapozva, öngyilkosság veszélye miatt nem javasolja.

Az első esetben valóban fel lehet fedezni kriminológiai tényezőket (pl. megromlott párkapcsolat és a bűnözés kapcsolata), azonban kriminalisztikai vonatkozást aligha. A második esetben a pszichológus gondozói szerepe a hatalomgyakorlás szerves részévé válik, és ez a helyzet sajnálatos módon azt is sugallja, hogy a felelőség nagyobbik része is a pszichológusra hárul. Kriminológiai vagy kriminalisztikai jellege ennek a tevékenységnek csak nagyon közvetett értelemben van.

Nemrégben egy öngyilkossággal kapcsolatos szakmai konferencián egy biztonsági osztályvezető azt mondta, hogy amit a biztonsági tisztek rövid távon tesznek, azt teszik a pszichológusok hosszú távon: megóvják a fogvatartottak életét. Megállapítása többek szerint teljes mértékben helytálló volt. A reszocializáció a társadalomba való visszailleszkedést és/vagy az oda való visszavezetést jelenti. Alapvető koncepciója az, hogy a bűnöző életvitelű személy marginalizálódott, nem része a többségi társadalomnak, és ezért vissza kell őt oda vezetni. Abban az állapotában, amikor fogvatartott. Kérdés, hogy az élet megóvása milyen viszonyban áll a reszocializációval. Azt mondhatjuk, hogy a két jelenség között minimális metszet, azaz átfedés létezik, azonban inkább arra jutunk, ha ezt a gondolatot tovább visszük, hogy a reszocializáció az élet megóvásának speciális esete, azaz a reszocializáció az óvó tevékenységnek csupán részhalmaza. Ilyen szempontból redukcionista az a szemlélet, hogy a börtönpszichológia feladata a reszocializáció módszertanának kidolgozása. Avagy a pszichológus életmegóvó szerepe emberi kötelesség, nem pedig hivatás? Nemcsak, hiszen akár egy biztonsági tisztnek is, sőt a fogvatartott-társnak is kötelessége a segítségnyújtás. A pszichológus külön módszert használ az ilyen helyzetekben, amit úgy nevezünk, hogy *krízisintervenció*. Ez a folyamat éppenséggel ellentétes irányú

a reszocializációval: nagyon sok esetben éppen a társas közeg és a társadalom fenyegető hatása miatt jön létre a börtönben az öngyilkosság kockázata.

A reszocializáció érdekes mozzanatai közé tartozik az a tény, hogy a legtöbb esetben a részvétel ebben a folyamatban a rabok részéről nem önkéntes, sőt még a fegyőrök is néha nyúgként élék meg a különféle fogvatartotti programokat. Ezen felül a reszocializáció intézményi körülmények között zajlik, azaz sokkal inkább mesterséges, mintsem természetes, sokkal inkább politikai indíttatású, mintsem szellemi megvilágosodáson alapuló, inkább koncentrált és direkt, mintsem önmagától bekövetkező és spontán.⁶ Ennek következtében a szocializáció ugyanúgy támadja a fogvatartott identitását, mint a stigmatizáció. Az identitás elleni fenyegetés, ahogy egyébként Goffman határozta meg a stigmatizációt,⁷ a szocializáció képében a fogvatartottat a fenti okfejtés szerint akár krízisközeli helyzetbe is juttathatja. A pszichológus feladata ezzel ellentétben *mindig* az identitás integritásának támogatása.

(2) Külföldi példák

Egy évvel Popper Péter elméletének megjelenése után, 1971-ben zajlott le Philip Zimbardo szimulált börtönkísérlete a Stanford Egyetem Pszichológia Tanszékének szuterén részében.⁸ A kísérlet tanulságai közül az volt a legfontosabb, hogy a börtönbeli magatartást sokkal nagyobb erővel befolyásolják a szitációs faktorkok (szerepek, szabályok, körülmények, napirend stb.), mint a prediszpozicionális tényezők (személyiségtulajdonságok, vonások, nézetek, neveltetés stb.). Az ebből levonható következtetés az lehet, hogy a börtönbeli magatartás a börtön következménye, és az események alakulásában nem a személyek egyéni motivációi játszanak kulcsszerepet. Sokkal nagyobb az explicit és implicit csoportnyomás magatartásformáló hatása a börtönben, mint a pszichológiai állapotból eredő késztések ereje, vagy mint a társadalmi nyomás.

A fent kiemelt állítás folyománya, hogy a börtön valósága inkább társas értelemben írható le, mintsem társadalmi vagy lelki történésként, azaz a szociálpszichológia hatékonyabban írja le a börtönbeli eseményeket, mint a mélypszichológia vagy a szociológia. (Itt ne is ejtsünk szót a jog vagy mondjuk a pszichiátria irreális *börtönképéről*!) Zimbardo egy nagy hatású későbbi művében azt fejtette ki, hogy a börtönbeli események társas súlya akkora, hogy felülírja a morális kérdéseket is. Ezt a hatást Zimbardo *Lucifer-effektusnak* nevezte el,⁹ azután, hogy az Abu Grahiban történt eseményeket tanulmányozta az amerikai kormányzat felkéré-

⁶ Decas, Viktor (2004): Contexts of Socialization. In: Morris Rosenberg, Ralph T. Turner (szerk.): Social psychology. Sociological perspective. 4th edition. The American Sociological Association. 2004. 191. o.

⁷ Goffmann, Erving (1981): A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Tanulmányok. (Ford. Habermann M. Gusztáv, Berényi Gábor.) Budapest. Gondolat Könyvkiadó. 82-183. o.

⁸ Haney, C. - Banks, W. C. - Zimbardo, P. G. (1973): Interpersonal dynamics in a simulated prison. *International Journal of Criminology and Penology*, 1. 69-97. o.

⁹ Zimbardo, P. G. (2007): The Lucifer effect. Understanding how good people turn evil. Random House, New York

sére. A pszichológusi szoba a börtönben egy olyan hely, ahol a fentebb leírt csoportnyomás a legkevésbé érvényesül. Ez a jelenség is kívül esik a reszocializáció módszertanán, és szintén az óvás ideológiáját támogatja.

A Stanford Egyetem Kalifornia államban található, ahol a világ egyik legnagyobb hatású és trendalkotó börtön szervezete, a CDRC¹⁰ működik. A 2011-es Pelican Bay börtönbeli éhségsztrájk vagy és a szintén 2011-es *Brown v. Plata* ügy, aminek a következménye több ezer rab szabadítása lett, a mai napig intenzíven foglalkoztatja a pönológusokat. Ebben a szervezetben dolgozott korábban Marisa Mauro,¹¹ napjaink egyik – jelenleg is praktizáló – kaliforniai börtönpszichológusa. Munkája során minden nap találkozott szexuális bűnelkövetőkkel, gengtagokkal és TÉSZ-es¹² fogvatartottakkal. A kliensei hétköznapi problémái az öngyilkossági késztetések, az emberölési szándék, a mentális sérülés és a személyiségzavar voltak. Az ilyen jellegű problémák nem nevezhetők *tisztán* kriminálpszichológiai gondoknak, hiszen Mauro szerint a börtönpszichológia alapvető feladatai közé a szűrés, a krízisintervenció, a befogadás, a bírósági igénylésre történő vizsgálat és a legfontosabb: a terápia tartoznak. Ezek közül egyedül a bírósági igénylésre történő vizsgálatnak van kriminálpszichológiai konnotációja, az összes többi robusztus börtönspecifikum. A terápia lényegi szerepére később térünk ki.

Brittany Olivarez¹³ szerint a börtönpszichológia specialitása abban rejlik, hogy a kliensek nagy részénél megfigyelhető a megrekedt fejlődés vagy a testi érettség hiánya. Ezt a jelenséget „*arrested development*”-nek nevezik. A kifejezésben az „*arrested*” szót lehet „letartóztatottnak” is fordítani, ami a jelenségnek külön értelmezési lehetőséget ad, hiszen valóban – szó szerint – letartóztatott személyekről van szó ebben a kérdésben. Természetesen a testi érettség hiánya elsősorban fejlődéslélektani kérdéseket vet fel.

Meg kell említeni továbbá, hogy a fogvatartottakat nagyfokú tekintélyellenesség is jellemzi. A tekintélyellenesség pszichológiai szempontból a tekintelvtűség ellentéte. A tekintelvtűvséget e helyütt úgy is lehet értelmezni, ahogy azt a szociálpszichológia teszi. Tekintelvtű az, aki minden körülmények között engedelmeskedik az autoritásnak, aki követi az utasításait, és azonosul az értékeivel (Miller, 2004, 206).¹⁴ Ugyanakkor a tekintelvtűség a társadalmi rendbe való kritikátlan tagozódást, a hierarchikus kötelezettségek elfogadását és a szerepalapú elvárások teljesítését is jelenti (Fiske et al, 2004, 822),¹⁵ megint más szemszögből az irányítás elfogadását vagy a mértéktelen általánosítást takarja (Breckler, Olson,

¹⁰ CDRC: California Department of Corrections and Rehabilitation

¹¹ Mauro, Marisa (2009): My work as a psychologist in prison. Psychology Today. – <http://www.psychologytoday.com/blog/take-all-prisoners/200904/my-work-psychologist-in-prison> [letöltve: 2012-01-25]

¹² Tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés – Kaliforniában: *life sentence*

¹³ Olivarez, Brittany (2009): Prison psychology. Rehabilitation behind bars. – <http://helpingpsychology.com/prison-psychology-rehabilitation-behind-bars> [letöltve: 2012-01-25]

¹⁴ Miller, Arthur G. (2004): What can the Milgram obedience experiments tell us about the Holocaust? Generalizing from social psychology laboratory. In: Arthur G. Miller (szerk.): The social psychology of good and evil. Guilford Press. 206. o.

¹⁵ Haidt, Jonathan – Kesebir, Selin (2004): Morality. In: Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey (szerk.): Handbook of social psychology. Volume 2. 5th edition. Wiley and Sons.

Wiggins, 2006, 331)¹⁶ a fogalom. A tekintélyelvűség a társadalomban a túlélés eszköze. Ugyanígy a társas közegben, a börtönben és a gengben is. Itt egy nagy ellentmondás feszül, hiszen kriminológiai szempontból a tekintélyellenesség például a rendőrséggel szembeni engedetlenséget vagy hanyagságot jelenti. Néhány fiatalokú bűnöző csak azért el bűncselekményt, hogy megmutassa: nem érdekli különösebben a rendőrség véleménye. Olyan ez, mintha az illetők dacos gyerekek lennének. Kriminológiai szempontból a tekintélyellenesség inkább lázadás vagy éretlenség, míg szociálpszichológiai szempontból pedig inkább morális kérdés. (Gondoljunk itt a diktatórikus politikai rezsimeknek való engedelmességre!) Egy hétköznapi börtönőr úgy észleli a fogvatartottat, hogy az a börtönben ellenáll a társadalom fősordának, azonban valamilyen szempontból mégis győztes, hiszen nem alázkodik meg. A fenti tudományos fejtegetésnél néha sokkal világosabb az őri narratívum-vélekedés: „Bármit teszünk, úgysem változnak meg” vagy „Én becsületesen dolgozom a kenyereért, ő meg nem csinál semmit, itt mégis mindent megkap”. Erre pedig a legegyszerűbb válasz a sok fogvatartotti falfirkán olvasható üzenet: „Megölni meg tudtok, de megtörni soha!”.

A pszichológus a börtönreform kulcsa, hiszen a fogvatartott jellemét kriminológiai és pszichológiai szempontból is értelmezni tudja, és ehhez mérten a munkájával képes alakítani a rezsimeken. Ez a tevékenység valóban *hasonlít* a reszocializáció pszichológiai alakítására, de semmiképpen sem lehet csupán tervezett, hiszen a bűnözési trendeket nagyon nehéz bejósolni. A tervezettség tehát nem jellemzi a börtönpszichológusi munkát annyira, mint az alkalmazkodás.

Michael Decaire¹⁷ úgy határozza meg a börtönpszichológus tevékenységét, hogy az segíti a fogvatartottak rehabilitációját és reintegrációját. Ezen a helyen meg kell állnunk, és egy hosszú ideje fennálló fogalmi kérdést kell tisztáznunk. Mi a különbség a reszocializáció, a rehabilitáció és a reintegráció között,¹⁸ illetve hogyan nézne ki a három fogalom halmazelméleti szempontból?

Reszocializáció

Cél: a fogvatartottnak a társadalomba történő visszailleszkedése és a további bűncselekményektől való tartózkodása

Eszköz: nevelés, adminisztráció

Rehabilitáció

Cél: a fogvatartott általános fizikai és pszichikai állapotának szinten tartása és/vagy javítása

Eszköz: egészségügy, nevelés, pszichológia, (kábitószerügyi) ártalomcsökkentés, adminisztráció

¹⁶ Breckler, Steven J. – Olson, James M. – Wiggins, Elizabeth C. (2006): *Social psychology alive*. Wadsworth. 331. o.

¹⁷ Decaire, Michael (2009): *Ethical concerns in correctional psychology*. – <http://www.uplink.com.au/lawlibrary/Documents/Docs/Doc93.html> [letöltve: 2012-01-25]

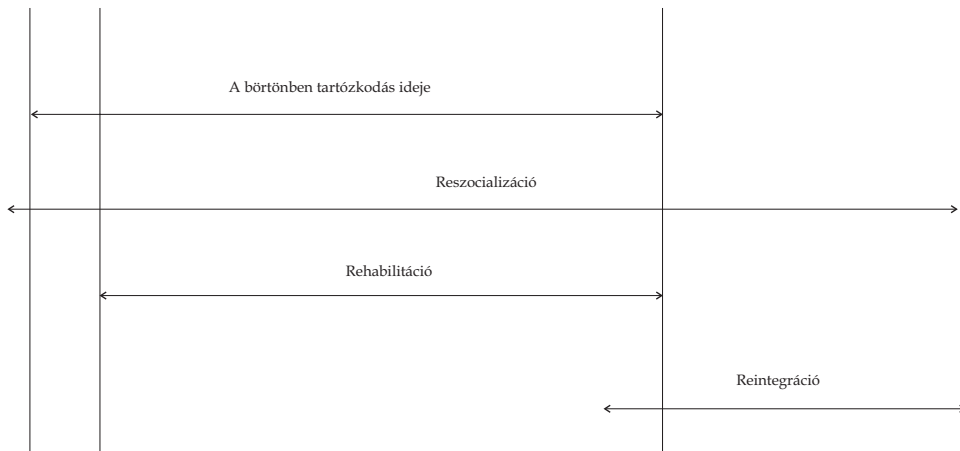
¹⁸ A kérdés tüzetes és tudományos megvizsgálása újabb tanulmány feladata lehetne. Fentebb a problémát leegyszerűsítve, vitaindító szándékkal jelenítjük meg.

Reintegráció

Cél: a fogvatartottak a társadalomba való visszaillesztése és az állampolgári szerepek újbóli felvétele

Eszköz: nevelés, adminisztráció, pártfogás

Érezhető, hogy a fenti három fogalomhalmazhoz még számos hasonló törekvés társul: mediáció, resztoratív igazságszolgáltatás, prevenció, civil szervezetek munkája, helyi közösségek, önkormányzati munka stb. Az is szembetűnő, hogy a fenti három fogalomhalmaz időben más és más kiterjedésű. A három jelenség problematikáját most nem pönológiai szempontból, hanem a börtönpszichológia körülhatárolásának szempontjából vizsgáljuk meg.

A fenti ábrán látszik, hogy a rehabilitáció fedi leginkább azt az időtartamot, ami a börtönben tartózkodással egyenlő, azaz azzal az időszakkal, amíg a börtönpszichológia közvetlen módon fejti ki a hatását. A reszocializáció azért kezdődik előbb, mint a börtönben tartózkodás, mert a *fogvatartás* – azaz a személyi szabadságtól való megfosztás – a rendőrségi őrizettel kezdődik az esetek többségében, és rendszerint azért tart tovább, mert a szabadulás után a fogvatartott életében még tart a *joghátrány*: például eltiltották a közügyek gyakorlásától vagy csak feltételesen szabadult. A rehabilitáció ugyanilyen jellegű okból később kezdődik, hiszen az előzetes letartóztatás alatt több aspektusának jogi természetű akadályja van. A reintegráció értelemszerűen a szabadulásra való előkészítéssel kezdődik. A reszocializáció és a reintegráció nem ér véget a szabaduláskor.

A fenti ábrából következően a börtönpszichológia nagyobb hatást fejthet ki a rehabilitációra, ennél valamivel kevesebbet a reszocializációra, és kevés hatása van a reintegrációra. Rehabilitáló jellege a (kriminalisztikai) kriminálpszichológiának jóval kevesebb van, ha van egyáltalán. Ez is egy fontos elhatárolási tényező. Képzeljünk el egy olyan kriminálpszichológust, aki a *nyomozati cselekmény* során a vádlott ventillációjával, traumáival vagy társas státuszával foglalkozik. Ugyanígy képzeljünk el egy profilozó kriminálpszichológust, aki a profilalkotás során egy-

általán találkozik a *gyanúsítottnal*. Ez lehetetlenség vagy krimibe illő jelenet, éppen ezért is bizarr a börtönpszichológia és kriminálpszichológia összemosása.

Decaire a rehabilitáció és a reintegráció mellett a börtönpszichológus feladatának tekinti a fogvatartottak és a személyi állomány biztonságérzetének növelését is, azzal, hogy a pszichológus a börtönben egészséges társas környezetet próbál létesíteni. Ennek számos módozata lehet, csak egy példát említünk meg: a pszichológus meghallgatja a biztonsági elkülönítésben lévő fogvatartottat, aki ezáltal megnyugszik, nem okoz több problémát a személyzetnek. Sajnos a börtön sajátos jellegéből ennek az ellenkezője is előfordulhat, erre is említünk egy példát: hazánkban történt, hogy egy kevés tapasztalattal rendelkező börtönpszichológus egy fogvatartott öngyilkossági szándékáról szóló információt az informatikai rendszeren belül bizalmasan kezelt, és ezért a munkaidőn kívül ehhez az információhoz nem jutott hozzá a biztonsági állomány; intézkedési kényszer miatt a fogvatartottat el kellett különíteni, és tragédia történt. Ez utóbbi eset jól illusztrálja a börtönpszichológus szerepkonfliktusát.

A szerepkonfliktusnak – többek között – a következő elemei vannak:

1. *Beleegyezés*. Elvileg minden egyes pszichológiai beavatkozáshoz a kliens beleegyezése, de minimálisan az önkéntessége szükséges. Az eltávozás engedélyezéséhez, adminisztrációjához, a befogadáshoz stb. csatolt pszichológiai meghallgatás nem teljesen felel meg az önkéntesség etikai kívánalmainak.

2. *Kezelés*. A kezelés lényegi eleme többek között a folytatólagosság és az utánkövethetőség. Ezeket az elveket a börtön biztonsági és jogi szabályai felülírják.

3. *Bizalmasság*. A pszichológiai foglalkozás alapvető kritériuma a bizalmas légkör. Ezt is felülírja a börtön biztonsági szabályzata például a rendkívüli események vagy a tiltott tárgyak esetén.

4. *Fegyelmező szerep*. A börtönrendszer néha azt követeli meg a pszichológustól, hogy a véleménye alapján legyen a fogvatartott fenyegethető. Ez a követelmény inkább a pedagógia hatáskörébe tartozna igazán.

A börtönpszichológusi munkát kifejezetten hátráltatja az, ha a fogvatartottak a pszichológusban csak egy „másik rendőrt” látnak, aki azon ügyködik, hogy a törvényszegő magatartást derítse fel. Sőt, számos börtönpszichológus említi, hogy a gyakorlati élet során akkor is gyanúba keveredik, ha az intézetben az egyenruhás állomány tagjaival beszélget. A rabok fejében is élesen elkülönül tehát a kriminál- és a börtönpszichológia. (Persze itt nem az implicit elkülönülésről beszélünk, mert az természetesen nem létezik. A rabok minden velük kapcsolatban lévő hatósági – vagy inkább: a rács másik oldalán álló – személyt a rendszer és a gépezet részének tekintenek, talán még a börtönlelkészeket is.)

David Jones¹⁹ egy érdekes eseményt ír le, ami abban a börtönben történt, ahol dolgozott. A Grendon Börtönben, amely az angol börtönrendszer egyetlen pszichiátriai börtöne, és ahol a visszaesési mutató jóval alacsonyabb, mint a többi angliai börtönben, egy napon három fogvatartott átmászott a kerítésen, és meg-

¹⁹ David Jones (2006): Psychopathological considerations of prison systems. In: David Jones (szerk.): *Humane prisons*. Blackwell Publishers. 31-32. o.

szökött. Az eseménynek köszönhetően az intézet biztonsági rendszerét át kellett dolgozni. Egy évvel később egy tojásvéső tű (amivel a tojást díszítik, és tiltott tárgynak számít) miatt felforgatták az egész börtönt tiltott tárgyak után kutatva. A két esemény együttesen azt eredményezte, hogy a börtönben a pszichológiai munka vesztett a hatékonyságából. Ez a kriminálpszichológiához képest azért jelent lényegi különbséget, mert a börtönpszichológia hosszabb távú, teljesen kliensi kapcsolatra épít, ahol lényeges a longitudinális hatékonyság, valamint a börtönbéli pszichológia érvényességét a biztonsági (avagy rendfenntartói) szerep gátolja. Ezzel szemben a kriminálpszichológia rövid távon fejt ki a hatékonyságát, nem kliensi kapcsolatra épít, és a rendvédelmi munka (pl. a nyomozók tevékenysége) kifejezetten támogatja a végcélját, például a tettes előkerítését. Ebből a szempontból lényegi következtetés lehet, hogy a börtönpszichológusi munka nagy valószínűséggel több szerepkonfliktussal jár, jobban az árral szemben halad a sikeressége mentén, és a közvetlen munkatársak (akik nem pszichológusok) kevésbé támogatják. Ez azt jelenti, hogy a börtönpszichológia igazán akkor érvényesül, ha az egész börtönben terapikus légkör uralkodik, mint Grendonban. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a börtön biztonságát nem támogatná a börtönpszichológia *minden szempontból*.

A hatékonyan végzett börtönpszichológusi tevékenység kifejezetten a biztonság malmára hajtja a vizet, hiszen a jól végzett munka eredménye a börtönbéli és a rabok közti konfliktus csökkenése, aminek következtében az egész börtön átláthatóbbá válik. Annak a börtönbéli személyi állományi vagy fogvatartotti mentalitásnak, amely nem támogatja a börtönpszichológiát, az átláthatatlanság az érdeke. Egy ilyen börtönben feltehetően jelentős mennyiségű illegitim és illegális aktivitás (korrupció, kábítószer-kereskedelem, gengesedés, retribúció stb.) zajlik.

Az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériumában működő országos korrekciósintézet²⁰ kiadványában²¹ a fogvatartottak viselkedésmenedzselését (Inmate Behavior Management) a biztonságos börtönök kulcsának tartják. A program hat, időben egymásra épülő elemből áll: kockázat- és szükségletfelmérés, elhelyezés, alapvető szükségletek megállapítása, elvárások rögzítése és a felügyelet. A kockázat- és szükségletfelmérésben (risk and needs assessment) alapvető szerepe van a pszichológiának. A kiadvány szerzői szerint a kizárólag biztonsági elevek által működtetett börtönök valójában nem biztonságosak, erőszakhoz és vandálmushoz vezetnek, főleg olyan helyeken, ahol a fogvatartottak maguk között vannak. A szükségletfelmérés alapján lehet a fogvatartottakat csoportosítani, és ők ez alapján feltehetőleg kevesebb veszélyt jelentenek egymásra és csoportosan is. Sajnos azt látjuk, hogy ez a stratégia az amerikai börtönökben nem működik, és nagyon éles az etnikai szegregáció.

A korábbiakban említettük, hogy a reszocializáció szempontjából még meg kell vizsgálnunk a börtönben végzett terápiákat. Egyrészt a börtönben a pszichológusok igen szabadon választhatják meg, hogy milyen módszereket választanak,

²⁰ U.S. Department of Justice, National Institute of Corrections

²¹ Hutchinson, Virginia - Keller, Kristin - Reid, Thomas (2009): Inmate behavior management: The key to a safe and secure jail. U.S. Department of Justice, National Institute of Corrections.

és ebben a tekintetben mindig alkalmazkodnak az adott körülményekhez, valamint az egyéni szaktudásukat használhatják. Ezek a terápiák majdhogynem úgy működnek, mint a civil életben, azaz a tematikáktól eltekintve nincs túl sok kapcsolatuk a kriminálpszichológiával. Érdekes módon a börtönvezetés ebbe a kérdésbe nem szokott beleszólni. Másrészt viszont a témánk szempontjából mégis két csoportra kell osztanunk a börtönbeli pszichoterápiákat. A fogvatartottakkal lehet egyénileg és csoportosan foglalkozni. Az egyéni foglalkozásokra sokkal jobban jellemző, hogy inkább az óvó funkciót töltik be, azaz a fogvatartottak rehabilitációja a cél. A csoportos foglalkozások azonban egyre inkább a reszocializációt tűzik ki célul, azaz ilyen szempontból Popper Péter kategorizációja igaz lehet. Meg kell vizsgálnunk azonban, hogy milyen a börtönkörnyezet.

A csoportos pszichoterápiához több vezetési funkciót kell ellátnia a pszichológusnak, a foglalkozásokat tematizálni kell, jegyzeteket kell készíteni, valamint nagyon fontos, hogy a csoportot a működése közben ne zavarják meg, és érdemes olyan csoporttal foglalkozni, amelynek a tagjai minimálisan fluktuálnak. Ezek a feltételek a börtönben kevésbé adottak, és minél inkább totális jellegű²² egy börtön, annál kevésbé egyeztethető össze a terápiás és a biztonsági cél. Természetesen egy börtön sem teljesen totális, azonban a vezetési stílus és az aktuális társadalmi környezet kultúránként/országunként változik. Lehet, hogy valami jól működik Dániában, de lehet, hogy működésképtelen Magyarországon, és fordítva. Sajnos a militáris, represszív és gazdaságilag kaotikus rendszer – ami hazánkban jellemző – nem kedvez a csoportos pszichoterápiának, azaz a börtönbeli pszichoterápia egyéni szinten lesz hatékonyabb, tehát inkább a rehabilitációs célokat szolgálja.

(3) Pönológiai pszichológia vagy gyakorlati börtönpszichológia

A büntetés-végrehajtási pszichológiát vagy börtönpszichológiát többféleképpen lehet értelmezni. Egyrészt alkalmazott pszichológiai ágnak lehet tekinteni, egyfajta börtönbeli adminisztrációnak, amellyel kísérletet teszünk arra, hogy a fogvatartottak magatartását befolyásoljuk. Ebbe a körbe természetesen beletartozik a nevelés és a biztonság gyakorlata is. Sajátos azonban, hogy a börtönbeli pszichológiai munkához jóval speciálisabb végzettség kell. Ilyen szempontból a börtönpszichológia inkább a börtönegészségügyhöz hasonlítható. A börtönpszichológia ugyanakkor valamilyen szinten az igazságügy része is, ezért számos jogi vonatkozása is van. Didaktikai szempontból mégis két nagy halmazra – gyakorlati börtönpszichológiára és pönológiai pszichológiára – lehet felosztani a börtönpszichológiát.

A *gyakorlati börtönpszichológia* a börtönben alkalmazott pszichológiai módszerek, eljárások és tudományos ismeretek összessége. Más szempontból ez a börtönpszichológia a börtönártalmak kezelését tűzi ki célul. Speciális szakterületei vannak, többek között: a szuicid prevenció, krízisintervenció, klasszifikáció, a kábítószerügyi feladatok egy része, a mentálisan sérült fogvatartottak és az egyéb speciális fogvatartotti csoportok kezelése. Az elméleti börtönpszichológia a fenti

²² Lásd: Fliegauf Gergely: Mennyiben változott a börtön társadalmi funkciója az elmúlt ötven év során? A totális intézmények elméletének kritikája (1. rész). *Börtönügyi Szemle*, 2008. 1. 20-56. o.

jelenségek összefoglalása, a közös elemek összegyűjtése, a kutatás, a módszerek kidolgozása és elemzése stb. tárgyában érvényesül, e kérdéssel foglalkozik a korábban hivatkozott Boros–Csetneky könyv. A gyakorlati börtönpszichológiát elsősorban a pszichológiai karokon lehet elsajátítani, és az ott szerzet ismeretek a börtönben bizonyos keretek között lehet alkalmazni. Általánosságban elmondható, hogy a pszichológiai módszerek börtönbeli alkalmazása a látszat ellenére igen szabad. Az igazságügyi pszichológia diagnosziskutatási része és kezelési része is ide tartozik. A diagnosziskutatás azt jelenti, hogy a börtönpszichológus részt vesz a fogvatartott büntetőjogi felelősségének megállapításában. A kezelés mindenféle – általában rövid – börtönbeli pszichoterápiát jelent. Meg kell jegyeznünk, hogy a börtönpszichológusnak – mint azt a korábbiakban láttuk – jelentős mennyiségű adminisztrációs feladata van, ez a tevékenység gyakran ütközik a titoktartási kötelességgel. A gyakorlati börtönpszichológia közel áll a klinikai pszichológiához.

A pönológia a büntetést, avagy a börtöntudomány kérdéseivel foglalkozik. Ebből következik, hogy a *pönológiai pszichológia* (egyes helyeken *konvikt pszichológia*)²³ a börtöntudomány pszichológiai vonatkozásaival foglalkozik. A pönológiai pszichológia nem mondható önálló tudományágnak, a szociálpszichológia, a szociológia, a kriminológia, az emberi jog, a szervezetpszichológia stb. által feltárt ismeretekre támaszkodik. Legfőbb kérdései a következők: a börtön helye a társadalomban (nem teljesen szociológiai értelemben), a börtön társas közege, a fogvatartott szerepei és személyisége, a börtönártalmak leírása, a börtönártalmak pszichológiai hatásai. A kritikai kriminológia és a büntetést, avagy a börtöntudomány kérdéseivel foglalkozik. Ebből következik, hogy a pönológiai pszichológia ismeretek inkább a börtönörképzés, a kriminológusképzés és a szociológusképzés területein alkalmazhatók. A pönológiai pszichológia eredményei a börtönügyi stratégiák kidolgozásánál jelentősek.

A két fentebb leírt ágazatot mégis nehéz egymástól elválasztani, mert kölcsönösen táplálják egymást az eredményeikkel. Mivel a büntetés-végrehajtás a rendvédelem és az igazságügy része, a börtönpszichológia oktatásában túlsúlyt kellene kapnia a pönológiai irányzatnak. Ez a túlsúly azonban nem azt jelenti, hogy a nem pszichológus végzettségű börtönben dolgozó személyeknek klinikai jellegű ismeretekre ne lenne szükségük. Ebből az következik, hogy a börtönpszichológia annyira sokrétű, hogy semmiképpen nem képezheti a kriminálpszichológia alrendszerét. A börtönpszichológia legjellegzetesebb elemeit a kritikai kriminológia és a klinikai pszichológia témái jelentik, azaz mind a gyakorlati, mind pedig a pönológiai börtönpszichológia más szemszögből vizsgálja az egyén viselkedését, mint a kriminálpszichológia. A kritikai kriminológia (*critical criminology*)²⁴ a büntető igazságszolgáltatást kritikai szemszögből vizsgálja, az egyik kritikai

²³ Általában az ítéletüket töltő vagy szabadult fogvatartottak tudományos jellegű, pszichológiai tárgyú írásait hívják konvikt pszichológiának.

²⁴ Young, Jock (2002): *Critical criminology in the twenty-first century. Critique, irony and the always unfinished*. In: K. Carrington, R. Hogg (szerk.): *Critical criminology. Issues, debates, challenges*. Willan. 2002. – A műben Jock Young tíz ironikus kritikai pontot válaszol fel, melyek közül a hatodik a börtönről szól. A *kontraproduktivitás* elve szerint a börtön és a büntető igazságszolgáltatás további bűnözőket termel, mintsem megmenekítené a társadalmat a bűnözéstől.

pont éppen a börtönök kontraproduktivitása. A klinikai pszichológia a kliensek pszichoterápiás gyógyítását és diganosztizálását tűzi elsődleges célul, azaz inkább óvó, mintsem felderítő jellegű.

(4) Speciális gyakorlati börtönpszichológia

A börtön valóságának és a fogvatartottak viselkedésének vannak olyan kifejezetten speciális részei, amelyek csak a börtöntapasztalattal rendelkező személyek számára értelmezhetők igazán. A börtöntapasztalatot megszerezheti a börtönben dolgozó személy, a fogvatartott és a börtönbe látogató személy (pl. az ügyvéd vagy egy civil szervezet tagja). Ebből következik, hogy a speciális börtönpszichológiának emberi jogi vonatkozásai is vannak.

A börtön közvetett célja a börtönön kívüli világ védelme. Amíg a fogvatartott a börtönben tartózkodik, a börtön csak látszólag képes ennek a célnak megfelelni, és amikor a fogvatartott szabadul, sokszor kiderül, hogy a börtön *ab initio* diszfunkcionális. Álljon itt mindkettőre egy példa:

Látszólagos megfelelés: Gábor folyamatosan leveleket ír a barátnőjének, aki elhagyta. Később kiderült, hogy a kapcsolatuk során Gábor a barátnőjét rendszeresen bántalmazta. A barátnő megváltásként élte meg Gábor bebörtönzését, de ezt persze nem merte neki elmondani. Az ismerőseinek is csak azután volt képes Gábor dolgairól beszámolni, amint Gábor megkapta a letöltendő büntetését. Lecserélte a telefonszámát, de nem volt arra pénze, hogy máshová költözzön, ezért rendre megkapja a börtönből Gábor zaklató leveleit. Ebben a helyzetben a börtön nem izolálta el eredményesen a fogvatartottat a külvilágtól.

Ab initio diszfunkcionalitás: Gábor kábítószerrel való visszaélés miatt került a börtönbe. A bekerülése előtt csak úgynevezett lágyabb drogokat fogyasztott, azonban heroinnal kereskedett. A börtönben rászakott a Rivotrilra. Szabadulása után teljesen kilátástalannak látja a helyzetét, és továbbra is Rivotril szed, azonban rövid idő után a drogfogyasztási kultúra és a korábbi, valamint a börtönbeli kapcsolatrendszerei miatt heroinistává válik. Ő maga sem érti igazán, hogy lehet, hogy amíg a börtön előtt a heroinistákból élt, most ő lett komoly kábítószerfüggő.

Amennyiben a börtön nem képes megfelelni a generális védelem elvének, akkor a rabok a börtönből valójában morális, pszichés és egészségügyi értelemben rosszabb állapotban kerülnek ki, mint ahogy bekerültek. A korábbiakban írtuk, hogy a börtönben éppen ezt a folyamatot igyekszik a rehabilitáció megfékezni. Foucault tanítása²⁵ szerint a börtön professzionális bűnözőket képez, az ő csoportjukat nevezte *visszaesőknek*. Azaz vélekedése szerint a börtön önmagában – például csak a biztonsági elemeket alkalmazva – nem hatékony, ha valamilyen szinten nem avatkozunk be a fogvatartottak személyiségének alakításába. Foucault szerint azonban ez a beavatkozás sem lehet önkényes. Érthető tehát, hogy milyen fontos a börtönpszichológia szerepe.

²⁵ Idézi: Clifford, Michael (2001): *Political genealogy after Foucault. Savage identities.* Routledge. 52. o.

Az alábbiakban összegyűjtjük azokat a témákat, amelyek speciális értelemben a börtönpszichológia elemei, azaz jellemző rájuk, hogy a kriminálpszichológia nem foglalkozik velük ilyen részletességgel és mélységben, valamint éppen a foucault-i hipotézis ellen hatnak, vagyis differenciált, remélhetően nem önkényes szemszögből közelítik meg a szabadságvesztést töltő személyek sajátosságait.

Az első ilyen speciális elem a börtönbeli kábítószer-probléma kezelése, avagy *a kábítószer-problémával szembesülő fogvatartottak kezelése*. Hazánkban is hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy a kérdés biztonsági eszközökkel rendezhető, holott a kábítószer-problémához köthető változások a börtönben növekvő tendenciát mutattak, míg a társadalomban *stagnáltak* a kétezres évek első évtizedében (Paksi, Arnold, 2010, 20).²⁶ A börtönbeli kábítószer-problémának sajátos módon a biztonság és a pszichológia is szerves része. Ez egy megoldhatatlan probléma. A börtönben a kábítószer és a parafernáliák²⁷ többnyire tiltott tárgyak, amelyeknek a felderítése a biztonság felségterülete. A biztonsági fókusz a tiltott tárgyakkal kapcsolatban az előtalálás, a bejutás megakadályozása és a megsemmisítés. Ez éles ellentmondásban áll a társadalomtudományi fókusszal: a tiltott tárgyak a börtön totális intézmény jellegét cáfolják. Ilyen közegben igen nehéz a börtönpszichológus tevékenysége, de nem lehetetlen feladat.

A második speciális terület *a hosszú ítéletes fogvatartottak kezelése*. A hosszú ítélettel rendelkező fogvatartottak bűncselekménye általában nagy médiafigyelmet és társadalmi felháborodást kelt, sőt rendre kriminálpszichológiai vonatkozása is van a tettüknek. Sokszor hosszadalmas bizonyítási eljárás szükséges a büntetőjogi felelősség megállapításához, és ha ez megtörténik, a fogvatartott retribúció célpontja lesz; vagy a fogvatartott lénye undort vagy félelmet fog kiváltani a rabtársakban, illetve a személyzet tagjaiban. A hosszú ítélet elfogadása is nehéz, embertpróbáló feladat. A bírósági tárgyalások általában elhúzódnak, ahol a fogvatartott rendre szembesül a tettének súlyával. A börtönpszichológus szerepe is ellentmondásos ebben a helyzetben: olyan embert kell megértenie, akit a társadalom többsége zsigerből elutasít.

A harmadik speciális terület *a fiatalok fogvatartottak kezelése*. A kérdéssel hazánkban is sokan foglalkoztak már korábban. Egyrészt égető problémát jelent a fiatalok fogvatartottak elhelyezési körülménye, kiemelkedő a verekedések száma, másrészt fogalmi bizonytalanság áll fenn ehhez képest a büntetés-végrehajtás alaptervekenységének megfogalmazásában (Ruzsonyi, 2008, 14-15).²⁸ További ellentmondás, hogy míg a fogva tartott fiatalok számos pszichés, mentális és szociális gonddal szembesülnek, a rájuk vonatkozó hazai jogszabályok azonban problémamentes személyként kezelik őket. (Czenczer, 2008, 8).²⁹ A börtönben dol-

²⁶ Paksi Borbála - Arnold Petra (2010): A jogerősen elítélt fogvatartottak droghasználata. *Börtönügyi Szemle*, 2010 1. 20. o.

²⁷ A drogok beviteléhez, használatához és előállításához szükséges segédeszközök gyűjtőneve. Jelentőségük az intravenás drogok esetén különösen nagy a börtönökben.

²⁸ Ruzsonyi Péter (2008): Kriminálpedagógiai útkeresés a fiatalok fogvatartottak szabadságvesztésének végrehajtásában. *Börtönügyi Szemle*, 2008. 4. 14-15. o.

²⁹ Czenczer Orsolya (2008): Az oktatás mint reszocializációs eszköz a fiatalok büntetés-végrehajtási intézeteiben. *Börtönügyi Szemle*, 2008. 3. 8. o.

gozók személyes tapasztalata erősen alátámasztja és némileg árnyalja a fenti két megállapítást. Pszichológiai szempontból a következő két jelenség teszi nehézkesé a fiatalkorú fogvatartottak kezelését.

Már nem gyermek. A fiatalkorú személyek néha ugyanúgy néznek ki, vagy ugyanúgy viselkednek, mint a gyermekkoriak. A jogi határvonal viszont nagyon éles. Éppen ezért Tökölön a fogvatartottakat nagyon gyakran úgy nevezik, hogy „gyerekek”, ez éppen olyan – inkább barátságos, mintsem degradáló – szóhasználat, mint a felnőtt intézetekben a „zsivány”. Egy alkalommal én magam is készítettem olyan 15 éves fogvatartottal interjút, aki – a megítélésem szerint – talán nyolcévesnek nézett ki. A termete, a szeme csillogása gyermekiek voltak, a formaruháján a gombok éppen olyan *nagynak tűntek*, mint a kistestű gyerekeken; azonban kezdetben a szóhasználata olyan volt, mint a vagány raboké, a gesztusai is a többi fogvatartottra emlékeztettek. Egy idő után fel tudott engedni, de a börtöngesztusai nem tűntek el.

Csoportidentitás. Többéves kvalitatív természetű kutatás³⁰ alapján állíthatjuk, hogy hazánkban is megjelent a börtönökben a gengidentitás. Minimálisan a szimbólumok használatában – mint a tetoválás és a falfirka. A leggyakoribb falfirkák a Vatos Locos (VL), illetve a Hajdúhadháza (HH) csoportokra utalnak. A fiatalkorúaknál az identitás fő manifesztuma a szimbólumhasználat. Ez az identitás mindig erősebb lesz, mint az egyéni önkifejezés, mert a fogvatartott fél a társaitól, megjátssza magát (nem akar vamzerkodni vagy menősködni), tart a börtönőröktől és így tovább.

A fenti két jelenség rendkívül egyedivé teszi a börtönpszichológus munkáját, hiszen ő találkozik velük a legintenzívebben. Ez a fiatalkorú mentalitás természetesen nem tűnik el sem 18, sem 21 éves korban, és lassacskán alapvetően fogja meghatározni a magyar börtönök társas közegét is.

A negyedik specialitás *a fogva tartott nők kezelése*. A magyar börtönök egyértelműen férfiak számára épültek, ez alól még a kecskeméti Anya-gyermek körlet sem kivétel. A nők elhelyezése centralizált a férfiakéhoz képest, gond van a piacképes képzésükkel, ismét csak *a férfiakéhoz képest*. A családon belüli erőszak és a női bűnelkövetés között egyértelmű összefüggés van. (Rédai et al, 2005)³¹ Személyes tapasztalatom az, hogy a fogva tartott nők életében jóval több a dráma, mint a férfiakéban. Ez a körülmény a pszichológus részéről nagyfokú tapintatot és türelmet igényel, és a munkája nem lehet olyan kalandos, népszerű vagy respektábilis, mint a tévésorozatok vagy mozifilmek kriminálpszichológusáé.

Az ötödik speciális terület *a börtönbeli öngyilkosság és önkárosítás kezelése*. Az öngyilkossági kísérlet és az önkárosítás elhatárolása alapvető: az előbbi célja a halál, az utóbbié az életben maradás. Az elhatárolás azonban csak az elméletben ilyen egy-

³⁰ Jelenleg is zajló kutatás – a szerző vezetésével, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hallgatóinak bevonásával.

³¹ Rédai Dorottya – Sáfrány Réka – Tóth Herta (2005): Családon belüli erőszak és bűnelkövetés: A családon belüli erőszak jelenségének kutatása női és férfi fogvatartottak körében. Kutatási összefoglaló. Magyarországi Női Alapítvány. – http://mona2007.ivyportal.com//kepek/upload/2006-02/MONA_CsBE_tanulmány2005.pdf [letöltve: 2012-01-28]

szerű. A börtönben nagyon nehéz az esetek értelmezése, és minden döntés nagyon komoly felelősségvállalást is hordoz magában. Szociálpszichológiai elméletekből tudjuk, hogy a döntéseink láncolatának állomásai mindig konzisztensek egymással, ezért nagyon nehéz mindent mindig újramagyarázni, főleg, ha egy ember életéről van szó. A hazai börtönpszichológusok körében természetesen felmerült már az is, hogy az öngyilkossági eseményt felfedező személyi állománnyal is foglalkozni kell.

A börtönbeli önkárosításnak három fajtája van (Lehoczki, 2009, 102-105)³²: a prizonális (az ok a fogvatartással való konfliktus), az impulzív (az ok az alacsony feszültségtolerancia) és a krízishelyzet. Lehoczki Ágnes vizsgálata szerint a prizonális okok a leggyakoribbak a magyar börtönben, azaz a börtönbeli önkárosítás is specifikum, amit maga a börtönhelyzet eredményez. A börtönbeli önkárosítás tanulmányozása ilyen szempontból különálló terület, közvetlenül nem érintkezik a kriminálpszichológiai munkával.

A börtönbeli öndestrukciónak a fenti szempontoknak megfelelően éppen olyan, mint az elmeegógyító-intézetben elkövetett öndestrukciónak: teljesen speciális.

Saját meglátásom szerint a börtönben többnyire igaz, hogy:

1. Pszichológiai szempontból az önkárosítás egyfajta kommunikáció (pl. figyelemfelhívás, manipuláció, kóros reakció). A fogvatartott bizonyos helyzetekre (pl. fogdára helyezés) úgy reagál, hogy „befalcol”. Ezzel azt szándékozik kommunikálni, hogy az adott helyzetből menekülni akar, a vele szemben fogantatosított intézkedéssel nem ért egyet.
2. Szociálpszichológiai szempontból az önkárosítás társas jelenség (pl. modellkövetés, csoportnyomásnak való engedelmesség). A fogvatartott úgy észleli, hogy az önkárosítással hatékonyabban érheti el a céljait, mint a hivatalos úton.
3. Szociológiai szempontból az önkárosítás mobilizáció, azaz a fogvatartott a jelenlegi helyzetéből egy olyan helyzet irányába törekszik, ahol magasabb lesz a komfortérzete. Például kártyatartozás miatt fenyegetve érzi magát egy zárkában, és abban a reményben kerül a „falcol” útján más helyre, hogy ott a zsarolói már nem lesznek jelen.
4. Emberi jogi szempontból az önkárosítás az egyik legsúlyosabb börtönártalom.
5. Gazdasági szempontból az önkárosítás kezelése minden esetben költségesebb, mint az önkárosítás megelőzése vagy a megfelelően kialakított stratégia követése.

Jóllehet teljesen egyértelmű, hogy az önkárosításnak a börtönben egyéb szempontjai is vannak (pl. biztonsági szempont), ez is bizonyítja, hogy az öngyilkosságot és az önkárosítást nem lehet egy nézőpontból kezelni a börtönben.

A hatodik speciális elem a *szexuális bűnelkövetők* kezelése. Pregunné Puskás Gyöngyi³³ vizsgálata szerint a szexuális bűnelkövetők számos szempontból eltér-

³² Lehoczki Ágnes (2009): A prizonális helyzetben elkövetett önkárosítás pszichés hátteréről. *Börtönügyi Szemle*, 2009. 3. 102-105. o.

³³ Pregunné Puskás Gyöngyi (2009): A szexuális bűnelkövetők kezelése. *Börtönügyi Szemle*, 2009. 1. 45-56. o.

nek a többi fogvatartottól: idősebbek, több közöttük az elvált, a börtönbe kerülésük előtt rendszeresen dolgoztak, a saját lakásukban éltek, jellemzően a szüleik nevelték fel őket, illetve többnyire első bűntényesek. A gyermek sérelmére bűncselekményüket ismerős ellen, vagy a saját gyermekük ellen követték el. Már ezek az élethelyzetek is kifejezetten sérülékennyé teszik őket a többi fogvatartottal szemben. A mélyebb pszichológiai vizsgálatok alapján, amelyeket szintén Puskás Gyöngyi végzett Rorschach-tesztel, a szexuális bűnelkövetők – többek között – depressziósak, túlfékezettek (frusztráltak), beszűkültek, érzelmileg sivarak, képtelenek alkalmazkodni és perfekcionistaik. A szexuális bűnelkövetőkre nagyobb mértékben vonatkozik a retribúció, mint a hosszú ítéletes fogvatartottakra.

A hetedik speciális kérdés, ami kifejezetten a börtönpszichológiát érinti, a *börtönlázadás*. A fogolyzandulás törvényi tényállása³⁴ nem fed le teljes egészében a börtönlázadást. A nemzetközi események történéseinek elemzése alapján³⁵ a 2000-es évektől a börtönlázadást inkább az etnikai konfliktusokból vagy a huliganizmusból lehet levezetni. Szerencsére hazánkban a börtönlázadás nem jellemző, azonban az etnikai jellegű konfliktusok a falfirkákon már érzékelhetők. A pszichológus a börtönben gyakran szembesül azzal, hogy olyan titkokat és tényeket tud, amit mások nem. Ez az ismeret a pszichológust olyan készséggel ruházza fel, hogy egyes eseményeket képes lesz bejósolni. Ezek közül a legsúlyosabb a börtönlázadás. Így volt ez a hírhedt új-mexikói börtönlázadásnál: az intézet pszichológusa előre figyelmeztette az állományt a veszélyre, de nem hallgattak rá.³⁶

(5) Néhány emberi jogi vonatkozás

A WHO és az ICRC (Nemzetközi Vöröskereszt) a mentális egészségügy börtön-vonatkozásairól szóló közös kiadványában³⁷ a börtönpszichológia elhatárolása szempontjából néhány érdekes megállapítást találhatunk.

A börtön nem kedvez mentális betegségeknek, mert a börtönökben általában túltelítettség van, magasabb az erőszak előfordulásának esélye, a fogvatartottak kinti társas hálózata megsérül, a fogvatartottak elvesztik a jövőképeket, nagyobb a depresszió alapú öngyilkosság esélye, valamint a börtönökben általában hiányzik az értelmes elfoglaltság. Tehát a börtönben folytatott pszichológiai munkának számos specialitása van, ami miatt a börtönpszichológia nem lehet a kriminálpszichológia része.

Az Európa Tanács Miniszteri Tanácsa a börtönegészségügy etikai és szervezési vonatkozásairól szóló ajánlásában³⁸ megfogalmaz pár pontot, ami a témánk szempontjából releváns lehet.

A börtönben végzett pszichoterápiának kettős célja van. A fogvatartottnak

³⁴ Btk. 246. §

³⁵ Lásd részletesen: Fliegauf Gergely (2007): A börtönlázadás – okok, befolyásoló tényezők, prevencióstratégiák (2. rész). Börtönügyi Szemle, 2007. 2. 41-54. o.

³⁶ Useem, Bert (1985): Disorganization and the New Mexico prison riot of 1980. American Sociological Review, Vol. 50. No. 5. (Oct.) 677-688. o.

³⁷ Drew, Natalie – Beynon, Jonathan (2006): Information sheet of mental health and prisons. Geneva. WHO-ICRC.

³⁸ Recommendation no. R (98) 7 of the Committee of Ministers to member states concerning the ethical and organisational aspects of health care in prison.

egyrészt meg kell küzdenie a börtönben tapasztalt nehézségekkel (coping), másrészt alkalmazkodnia kell a börtönkörülményekhez (adaptáció) – ezt a két folyamatot segíti elő a terápia. E folyamatban az a legfontosabb tanulság, hogy a jelenre koncentráció pszichoterápia jóval hatékonyabb, mint a rezocilizációs, azaz ez a megállapítás is azt a tézist támogatja, hogy a börtönpszichológia nagyobb hatást fejthet ki a rehabilitációra.

A börtönben külön kategóriát képeznek a szexuális bűnelkövetők a fenti két célnak megfelelően. Náluk a legnagyobb a veszély, hogy sem a coping, sem az adaptáció nem lesz sikeres, és a többi fogvatartott sanyargatni fogja őket. Ilyen szempontból a börtönpszichológus feladata tűzoltás jellegű, azaz a krízisintervenció eszközeit kell alkalmaznia, ami a rendőri munka során legfeljebb az áldozatok, esetleg a rendőrök esetében képzelhető el. Sokszor felmerült már a korábbi főiskolai előadások során a csoportban, ahol oktatók, hogy a kihallgatás egyik elemi célja a krízis növelése a tettesnél, hiszen az így török meg. A börtönpszichológus célja ezzel teljesen ellentétes.

Kifejezetten fontos a börtönben a személyzet speciális képzése, azaz a rabok lelki igényeiről a börtönben dolgozóknak különleges ismeretekkel kell rendelkezniük. Akinek többéves börtöntapasztalata van, az tudja, hogy a rabok speciális helyzete egyedi kommunikációs stratégiát igényel. A pszichológiai ismeretek tekintetében naiv, de tapasztalt körletfelügyelő nagyobb hatékonysággal tud kommunikálni a fogvatartottakkal, mint akár egy frissen végzett pszichológus. Ebből következik, hogy:

- a pszichológusoknak is adaptálódniuk kell a börtönhöz, ha jól helyt akarnak állni, azaz a börtönpszichológiának is van önálló ismeretanyaga;
- a pszichológus a saját ismeretei révén segíthet a börtönben végzett egyéb munkafolyamatokban is; valamint
- a börtöntapasztalat bővíti a pszichológus szakmai és börtönügyi ismereteit is.

Lényeges, de nehezen betartható elv, hogy a fogvatartott csak akkor vonható be a pszichoterápiába, ha abba beleegyezik. Ez a jelenlegi magyar körülmények között akkor nem valósul meg, ha a fogvatartott nem kéri a vizsgálatot, azaz beutalják a pszichológushoz. Azonban a börtönben igen gyakran bukkanak fel olyan pszichés problémák is, amelyek során a rabok önként keresik meg a pszichológust. Ez utóbbi lényeges különbség a kriminálpszichológia és a börtönpszichológia között.

Elvileg a „pszichológusi meghallgatás” a börtönben szigorúan bizalmas, és bár ez alól vannak kivételek, mégis elmondható, hogy a kriminálpszichológiai vizsgálat jellege ezzel ellentétes: ott nem a problémával rendelkező személy és a rendőrpszichológus között jön létre bizalmi helyzet, hanem a többi rendőr és a pszichológus között. Másképp nem is működhetne a kriminálpszichológia, azonban a börtönpszichológia a bizalom minimális érvényesülése nélkül eleve működésképtelen. A börtönpszichológustól ugyanakkor a naiv szemlélő (pl. esetleg néhány biztonsági tiszt) hasonló munkát vár el, mint a kriminálpszichológustól. A börtönpszichológus az eseteit mégis a nyilvánosság elé tárhatja, név nélkül és

a személy azonosítására alkalmatlan információk közlésével, vagy tudományos szintézissel, általánosítással. Ezek a kvalitatív adatok gyakran konfliktusos helyzetet teremtenek a börtönben: a biztonsági szemlélet eltúlzása nem egyeztethető össze egyes börtönártalmakkal, traumákkal, továbbá ezt a sajátos és gyakran önkényes jogszabály-értelmezés is támogatja.

A börtönpszichológustól tehát elvárják, hogy mondja el azt, amit a szakmai identitása miatt nem tehet meg; másrésztől megtilthatják neki, hogy elmondja azokat az információkat, amelyeket a szakmai és tudományos identitása az ismeretek integrálása miatt követelne meg. Meggyőződésem, hogy azok a legjobban működő börtönök, ahol ez a konfliktus a legenyhébb természetű. Ennek a helyzetnek egy szélsőséges megnyilvánulása a már említett új-mexikói börtönlázadás kirobbanása, a társadalmi környezet által megkövetelt körülmények miatt fennálló, jellegzetes példája pedig a kábítószer-probléma természetének tagadása. A börtönpszichológus sok esetben a börtön „lelkiismereteként” kényelmetlen helyzetébe kerül: gyónnia kell.

(6) Összefoglalás

A fentiekben láthattuk, hogy a börtönpszichológia jelenlegi hazai identitása a hetvenes években született, és az akkori kapcsolatrendszere a mai követelmények szerint nem értelmezhető. Külföldi példákon keresztül mutattuk be a börtönpszichológia egyedi jellegzetességeit, amelyek merőben különböznek a rendőri pszichológiától. Külön kifejtettük, hogy a börtönpszichológia célja leginkább a rehabilitáció – a reszocializáció inkább a nevelésé, a reintegráció pedig egyre inkább a resztoratív technikáké is. Végül kitértünk a börtönpszichológia és az emberi jogok metszéspontjára is.

Mindezek alapján látjuk, hogy a börtönpszichológia elsődleges céljai a rehabilitáció, a coping és az adaptáció, annak érdekében, hogy a fogvatartott megőrizze testi és lelki integritását a börtönártalmakkal szemben. A fogvatartottak belső motivációs rendszerének alakítása a konstruktív életvezetés érdekében történik (Ruzsonyi Péter, 2008),³⁹ pedagógia nélkül a pszichológia nem is létezhet a börtönben (főleg a körleten), ugyanakkor nem kell a börtönnek „önmagát felszámolnia” (Bárd Károly, 1992),⁴⁰ hanem a pszichológusok munkájára is kell támaszkodnia.

³⁹ Ruzsonyi Péter: i. m.

⁴⁰ Bárd Károly (1992): Gondolatok a büntetés-végrehajtás reformjáról. Börtönügyi Szemle, 1992. 1. 3. o.- Idézi Ruzsonyi Péter: i. m. 19. o.